

Individu, societat, població. Les tecnologies de poder¹

Francesc Calvo Ortega*

Hi ha un acord força generalitzat entre els historiadors en l'afirmació que els principals eixos de la repressió i el tancament de les classes populars estan summament influenciats per la idea dels perills que comporta una societat desordenada. A mitjan segle XVII es comença a produir la gran aflluència en direcció a les grans ciutats d'Europa de camperols desheretats per la guerra o la sobrecàrrega fiscal. Aquesta presència de gent sense llei ni disciplina inquieta l'opinió pública i el tema de la pobresa comença a ser familiar entre les classes urbanes.² Però a diferència del segle XVIII, no hi ha una política general contra la pobresa sinó, únicament, la intenció de fer invisible aquest contingent als ulls de la resta de la població, ja que els partidaris del tancament de pobres identifiquen dins una mateixa dimensió delictiva, misèria, ociositat i criminalitat. És el segle XVIII, amb l'enduriment de la legislació, el que condueix un bon nombre d'aquesta gent considerada com a generadora de desordre als hospitals generals, hospicis, convents, etc.

M. Foucault ja va descriure aquestes «institucions totalitàries», situades al bell mig de les societats modernes, en la seva primera obra, i de la principal d'aquestes institucions, l'Hospital General, en diu que a l'origen va comportar una unitat que «justificava la seva urgència» per al tancament però que després, ja en el segle XIX, es transforma en una «amalgama abusiva» d'elements heterogenis.³ Es tracta d'institucions on predominen la pobresa i la invalidació dels individus lligats en una dinàmica de dependència absoluta en termes de supervivència i una passivitat absoluta en termes de productivitat. Aquest

(*) Francesc Calvo Ortega és professor associat del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. S'ha especialitzat en l'estudi de les idees pedagògiques i ha aprofundit en les lectures postestructuralistes de l'educació.
Adreça electrònica: francesccalvo@wanadoo.es

1. Aquesta reflexió bibliogràfica té com a rerefons, principalment, les lectures següents: ARTIÈRES, P.; DA SILVA, E. *Michel Foucault et la médecine. Lectures et usages*. París: Kimé, 2001; BOULLANT, F. *Michel Foucault y las prisiones*. Buenos Aires: Nueva Visión, 2004; FOUCAULT, M. *El poder psiquiátrico. Curso del Collège de France (1973-1974)*. Mèxic DF: FCE, 2005.
2. CORBIN, A., *Le Village des Cannibales*. París: Aubier, 1990.
3. *Historie de la folie à l'âge classique*. París: Plon, 1961.

tipus d'institucions han estat denominades per Isaac Joseph com a institucions de *tancament passiu*. Els inconvenients d'aquest tipus d'asil de l'època moderna estan inscrits ja en la seva mateixa estructura. Són llocs d'acumulació d'uns individus exempts de qualsevol variable productiva —individus que no són utilitzables, ni susceptibles d'inversions rendibles o d'un aprenentatge eficaç— que necessiten una vigilància molt costosa. Aquest tipus d'assistència no solament abandona els individus a l'ociositat, privant alhora la indústria de les forces productives necessàries per a l'economia capitalista, sinó que tampoc no evita la voluntat de revolta i desordre que s'intenta suprimir en les classes populars. En l'època de què parlem, els teòrics de la caritat defineixen una estratègia de classificació que, en certa manera, trobem gairebé intacta a la fi del segle XIX i que combina un principi caritatiu dirigit als individus invàlids, assistència als malalts i desvalguts, i un principi repressiu enfront dels individus vàlids, la prohibició de mendicar, l'expulsió dels rodamons i l'obligació de treballar. Tota la discussió del segle XVIII i part del segle XIX sobre pauperisme reposa sobre la distinció entre vàlids i invàlids.

És en aquest punt en què una nova concepció de l'assistència als pobres substitueix l'espai institucional tancat a l'economia i a la transparència de l'ordre en un espai alliberat en què la pobresa té per llei el treball; per model productiu, la manufactura, i com a manera de socialització, la família. La categorització del dispositiu d'assistència oposa a la indigència dels vàlids el model de la «veritable» classe obrera; és a dir, la filantropia i l'economia social exorcitzen la por de la massa indiferenciada de les «classes perilloses» construint una representació contrària, descrivint els «veritables obrers» i el conjunt de traços morals que els caracteritzen: feina regular i estalvi, vida familiar i ambició educativa pels fills, respecte per un mateix i independència; en definitiva, tot el contrari dels usos depredadors atribuïts als indigents vàlids.⁴

El treball per a les classes pobres serà a partir d'aquest moment no solament la mesura més útil per al desenvolupament de l'aparell productiu sinó, i sobretot, la base de totes les virtuts públiques i privades d'una societat necessitada d'ordre. Aquesta nova concepció de l'assistència, que té entre els seus principals promotors l'il·lustrat José Cabanis, és de la mateixa naturalesa que, per exemple, l'educació en Rousseau: una assistència que no alteri les relacions naturals entre els homes. Isaac Joseph l'ha denominada «assistència negativa»; és a dir, una assistència fundada sobre l'«intercanvi recíproc» de treball i de béns, que demana per primera vegada a l'assistit la seva força productiva. Aquesta concepció negativa de l'assistència adquireix sentit dintre del que, des d'ara, significaran aquestes «relacions» naturals a les quals al·ludíem anteriorment, i que passa, al seu torn, per la reducció i transformació de les institucions d'assistència en el nou ordre de l'economia capitalista.

4. JOSEPH, I. *Tactiques et figures disciplinaires*. Fontenay-sous-Bois: Recherches, 1977, pp. 83-97.

A la fi de l'Antic Règim sorgeix una denúncia sistemàtica d'aquests espais de tancament dels quals parla Foucault en nom d'una política assistencial fundada en la vigilància dels processos socials i per les tecnologies d'adreçament dels pobres per mitjà del treball. Eren llocs, principalment, de segregació improductiva. Els espais de tancament aixoplugaven igualment indigents, delinqüents i malalts sota una caritat mal ordenada, fet que afavoria les amalgames i confusions de gèneres i espècies de miserables. A l'ombra d'aquests espais queda negada una vigilància eficaç de les masses denses i heterogènies, llavor de feudalitats i corrupcions de tota classe i, amb elles, el perill de la revolta. Tancar els indigents representa una solució falsa de la pobresa, ens diu F. Boullant, ja que, d'una banda, els espais de tancament es converteixen en pol d'atracció de pobres a la recerca d'aliment i altres necessitats, situacions que provoquen la relaxació dels vincles de contenció. D'una altra, si aquests llocs es converteixen, donada la massiva afluència de pobres, en espais repressius, resultarà impossible atreure cap a ells els elements més necessaris de controlar i l'errància en recerca d'altres llocs més relaxats els deixarà fora de control i per tant els farà més perillosos per a la societat. El desenvolupament de l'assistència social, doncs, troba en aquest *impasse* del tancament —augment artificial del nombre de pobres i reducció del camp d'acció del control— el camí més indicat per a la seva promoció, ja que aquest bloqueig obliga els governs a triar, una vegada desestimada la repressió generalitzada dels indigents, la institucionalització de la caritat que consagrarà les ajudes com un *dret*; és a dir, la promoció d'una nova tècnica política de governabilitat social que faci funcionar la necessitat dels pobres com a mitjà d'integració social i no com a principi de desordre.

Restituir les condicions per al desenvolupament de les possibilitats naturals dels homes passa obligatòriament per *substituir* en les relacions de dependència les condicions d'existència en què l'individu pugui fer el primer aprenentatge de la seva autonomia i posi a prova les seves pròpies forces, prendre la mesura de les seves pròpies possibilitats i crear ell mateix la seva pròpia existència. El mitjà per fundar la moralitat de l'indigent i restaurar la seva dignitat és el treball. Les estratègies de moralització de les classes populars prenen la coherència de la societat civil burgesa que no exigeix altra subjecció que aquella de l'enrolament a l'ordre productiu. L'assistència negativa té com a principals condicions de funcionament que no s'alterin les relacions naturals entre els homes en l'intercanvi ni es promocionin institucions caritatives que facin de pantalla per al cultiu de la mandra. Es tracta d'un sistema d'assistència fundat en un intercanvi recíproc de treball i béns que en cap cas contravingui la fórmula general del contracte.

El principal objectiu de l'assistència negativa és destriar el veritable indigent del que no ho és. Les qüestions que s'aborden en els consells generals d'assistència als pobres en l'època tracten en la seva majoria d'aquest obstacle que dificulta la nova política d'assistència: el fals pobre. Des del moment en què l'administració té per objectiu la prevenció dels efectes sociopolítics de la misèria serà necessari determinar l'estat real d'indigents i pobres, el seu

nivell de degradació, les causes que ho han produït i la quantitat de socors que haurien de percebre. Es tracta de desactivar en tant que sigui possible els mecanismes absoluts generadors d'indigència fictícia i d'administrar les assegurances d'assistència de manera que es pugui neutralitzar la font que manté viva aquesta falsa indigència. La diferenciació entre almoïna i caritat tracta de fundar un dispositiu de prevenció basat suposadament en el respecte i la justícia. Si l'almoïna indiscriminada no és més que una forma de lliurar-se a la pietat, per contra, la caritat assistencial es fonamenta en la *vigilància* i estén la mirada cap al futur, es remunta a les causes i pren en consideració totes les circumstàncies donades en el procés en tota la seva complexitat. La caritat assistencial és, doncs, el mitjà pel qual una relació desigual entre indigència i assistència esdevé justa, ja que no contravé els principis del contracte i l'intercanvi equivalent en què es basa el principi que fonamenta les relacions entre els homes: donar, rebre, intercanviar.

La ciència filantròpica troba els seus principis teòrics i pràctics en l'obra d'un pioner de l'assistència, el baró de Gérando, titulada *Le Visiteur du Pauvre* (1820), i que inaugura una pràctica classificatòria completament nova en la matèria de l'estudi de la pobresa. L'objectiu primordial d'aquest treball és indicar els mitjans per reconèixer la veritable indigència i fer de l'assistència una cosa útil tant per qui la fa com per qui la rep. L'obra de Gérando tracta de definir les distincions per operar en el conjunt dels pobres, indica els remeis aplicables a cadascun dels casos i, especialment, proposa un mètode d'observació i intervenció centrat en la figura institucional que dóna títol al llibre: el visitador del pobre.

Les funcions que caracteritzen el visitador del pobre s'articulen a partir del postulat essencial que no és possible constatar res que no s'hagi vist amb els propis ulls. D'aquesta manera, la intervenció d'aquesta figura de l'assistència caritativa té com a objectiu principal la verificació constant de la realitat en el medi indigent i que, en el fons, és la base per a una classificació útil dels pobres. Tot això condueix al que podríem denominar la nosografia de les espècies pobres i indigents que exigeix un altre tipus de relació de les institucions amb la realitat de la misèria, i que comporta, al seu torn, la posada en pràctica dels registres institucionals que indiquen l'edat, la professió, el lloc de naixença, el nombre de fills, el lloguer que paguen, etc., dels subjectes indigents. La classificació de la indigència és el resultat d'un treball d'enquesta operat en els llocs mateixos d'emergència. És la voluntat de conèixer el camp fenomenològic de la indigència precisament anant a la recerca del pobre en el seu medi de vida habitual per tal d'assistir-lo correctament: la caritat assistencial substitueix l'alleugeriment de l'acte de donar almoïna però que perpetuen els escàndols provocats per la proliferació de pobres en l'escena social, pel control i la verificació racionalitzada de la pobresa. Tot el pensament que es reagrupa durant el segle XIX, d'una manera o d'una altra, en allò que s'ha arribat a denominar genèricament com la Reforma Social —i que farà de la família i del domicili del pobre l'observador privilegiat de les formes de vida de les classes populars i, per descomptat, el blanc principal de les estratègies de

socialització— té el seu origen en les noves polítiques d'assistència negativa. Així mateix, tota la nova epistemologia de la caritat es concentra al voltant d'una pràctica concreta: examinar individualment les causes de la situació de la indigència i el conjunt de les circumstàncies.

Amb això es vol dir que la filantropia no intervé en els pobres en massa com succeeix amb el tancament passiu sinó cas per cas en els barris i en les famílies. Les noves polítiques d'assistència són l'alternativa a la utopia totalitària de l'antic règim —que en una primera fase concentra la massa d'indigents tant vàlids com invàlids, i els aïlla per, en una segona fase, redreçar-los en el desplegament de la institució tancada a força de tècniques correccionals, com la Workhouse a Anglaterra. Altrament, l'estratègia d'assistència es completa amb la tàctica de fixar el risc de pauperització en el seu lloc d'emergència per evitar una deriva perillosa per a l'ordre social. És en aquesta nova configuració tàctica de l'assistència que sorgeix en escena l'ambient urbà, el tuguri i la cofurna, llocs habituals del pobre on s'observaran tant els avatars de la malaltia, com la brutícia i el temut lliure albir de la criminalitat.

La penetració i la inspecció en la vida de l'indigent es converteixen en necessàries per desemmascarar el fals pobre i els artificis de l'espectacle al qual es presta, però al mateix temps serveixen també per ratificar la utilitat i l'oportunitat de les ajudes. Perquè, en el fons, aquestes ajudes serveixen de catalitzador per a l'adreçament dels comportaments moralment perversos, principalment familiars, dels individus subjectes a l'assistència.⁵ I és per aquest motiu que de les peticions d'ajuda s'extreu per part de les autoritats aquesta absència de moral que determina la pobresa; absència de moral que se suposa des del primer moment a les classes populars, i que serà el nucli prioritari per al combat de tota l'ambició filantròpica. Queda establerta, llavors, una *connexió* sistemàtica entre moral i economia, que implica una vigilància contínua del medi social, en primer lloc, de la família, la llar, i, després, en sèrie o en paral·lel, del carrer, de la ciutat, de la fàbrica. L'assistència introdueix un plec important a l'interior de la vida familiar, ja que es creu que tots els camins i les garrotxes que duen a la desviació i al perill social i també a la mendicitat parteixen, d'una manera o d'una altra, del domicili familiar. Són camins que duen a la deserció social generalitzada i que troben com a port d'arribada, o pol d'atracció, el prostíbul, el cabaret i tota classe de bullícies i escàndols.

L'assistència als pobres com a tàctica fonamental per defensar el cos social es va transformant en una nova tècnica de gestió de la misèria mitjançant la distinció operativa entre una misèria bolcada en l'il·legalisme i el desordre que deriva de l'errància —i que en primer lloc es pretenen suprimir— i una aparatosa pobresa que es presenta com a irreformable dintre de les noves relacions de producció. D'ara endavant, per a l'ambició filantròpica, la misèria social ja no és deduïble de la pobresa sinó de la immoralitat i la negli-

5. Cf. DONZELOT, J. *La policía de las familias*. València: Pre-Textos. 1978.

gència presents i difoses entre les classes populars: aquest és el primer objecte de reforma d'un possible esforç educatiu per part de les institucions assistencials. Per contra, altres veus, aquelles que provenen dels sectors més utòpics i progressistes, inverteixen les causes i fan valer el rol prioritari de la pobresa, la insalubritat dels habitatges o les condicions de treball com el conjunt de factors que determinen la misèria, la malaltia i, per tant, la immoralitat i la perillositat.

L'heterogeneïtat del discurs de reforma de les classes populars s'incardina en aquest punt confús de prioritats a tenir en compte a l'efecte de la intervenció.⁶ Si s'entén que la pobresa és irreductible, per a alguns el projecte reformador serà ineficaç enfront de la misèria. Es tracta, llavors, d'imaginar el pobre humil però sense misèria. La qüestió de la moral torna a situar-se en primer pla: és possible una política enfront de la pobresa si s'estableixen que les causes del «mal» no es troben tant en les condicions materials de l'existència sinó en l'actitud dels pobres amb relació a l'habitatge, la salut o el tracte donat a la infància? La resposta més regular és que les millors intencions d'educar les classes populars són inútils si es pot provar que les condicions materials exerceixen una influència decisiva en la moralitat. Entre moltes altres, aquestes són les principals qüestions, plantejades en l'ordre de l'ambient, que precipitaran la posada en pràctica d'un dispositiu d'higiene social.⁷

En el segle XIX apareix una nova gamma d'intervencions diferent de l'exclusivament dedicada a l'assistència dels pobres. Metges, juristes, psiquiatres, empresaris o arquitectes, intenten fer-se càrrec de la població en funció d'una nova inquietud: la gent s'ha de sotmetre i enquadrar-se dins la dinàmica de la producció capitalista. S'abandona a poc a poc una moral de l'assistència per una preocupació per l'ordre i la salut en la població. En aquest sentit, els efectius de repressió cedeixen terreny a d'altres institucions que tenen com a característica principal ser més eficaces i anònimes: a mesura que l'enquadrament assistencial de les classes pobres deixa de ser una preocupació prioritària de l'administració, les institucions de beneficència desborden l'esfera de competència tradicional de tutela, el Ministeri de l'Interior. D'aquesta manera, el treball i la prevenció dobleguen l'acció repressiva. La noció de progrés econòmic establerta a l'època ens obliga a insinuar els prolegòmens d'un nou

6. DEAN, M. *The Constitution of Poverty. Towards a Genealogy of Liberal Governance*. Londres: Routledge, 1991.

7. Per dispositiu d'higiene nosaltres entenem, en primer lloc, un conjunt o una xarxa heterogènia de discursos, institucions, instal·lacions arquitectòniques, disposicions reglamentàries, lleis, mesures administratives, enunciats o proposicions científiques, filosòfiques, morals o filantròpiques. En segon lloc, en el dispositiu se situa l'aparició d'un discurs o programa d'una institució que vincula tots aquests elements heterogenis. En tercer lloc, aquest dispositiu és una espècie de formació, que en un moment històric donat, té com a funció la de respondre a una urgència. Tant en Michel Foucault com en els autors que el segueixen es fa referència principalment al desplaçament dels problemes de salut amb relació a les tècniques d'ordre social. Per exemple: MURARD, L.; ZYLBERMAN, P. «De l'hygiène comme introduction a la politique expérimentale (1875-1925)». A: *Revue de Synthèse* núm. 115, 1984, vol. 105, París, pp. 316 i seg.

tipus de control social: l'obertura, la visibilitat dels enclavaments urbans i per tant la requisita de la mobilitat i dels desplaçaments de les classes populars. La institució *policiàca*, ara, més que reprimir i provocar violències generals de resistència, amplia les seves funcions en un conjunt basat sobretot en la vigilància i la informació.⁸

En aquest sentit, es parla de «policia» —a partir de la idea que alguns juristes dels segles XVII i XVIII (Turquet, Delamare, Von Justi) van tenir sobre el poder del govern durant el temps que va durar la formació dels estats moderns— en un sentit molt més ampli i menys pejoratiu del que avui té assignat. Per policia ells no van entendre una institució, un mecanisme o cos funcionant dintre de l'estat sinó una tècnica de govern d'estat, principalment d'intervenció global. Els tractats que aquests juristes de fa dos segles van elaborar o van presentar a diversos governs demostren que la policia apareix com una administració que dirigeix l'estat, al costat de la justícia, l'exèrcit i la hisenda. Però a diferència d'aquestes, estén les seves activitats a tot tipus de situacions en les quals els individus realitzen o emprenen les seves accions. En primer lloc, la policia, entesa com a política d'estat, ho abastaria tot, des de la singular perspectiva que l'objecte principal des d'on es té en compte la intervenció és l'existència dels homes en un territori concret a partir de les seves relacions econòmiques (de producció, d'intercanvi, de consum). D'altra banda, l'interès també es dirigeix cap a les formes de vida i tot un conjunt de qüestions que en deriven directament: epidèmies, estats de morbiditat, fecunditat, longevitat, fenòmens de superpoblació, etc. La policia s'encarrega de l'ésser humà com a subjecte viu, actiu i productiu. La tècnica de poder que intervé en la població s'aplica a l'home en general com a ésser vivent, i més concretament, a la multiplicitat d'éssers vivents que conformen aquesta massa global que és la població. Partint de Foucault, aquesta tècnica s'ha denominat *biopolítica* de l'espècie humana.⁹

Una qüestió important que hem d'afegir sobre el sorgiment de la biopolítica és que representa l'aparició d'un element nou que ni la teoria del dret ni la tecnologia de la disciplina coneixien. La teoria del dret només fa referència a l'individu i la societat: sota aquest binomi apareixia únicament l'individu subjectat per les tècniques disciplinàries de poder i aquestes tenien a veure solament amb el cos individual de l'individu i la seva àrea restringida d'acció. La biopolítica treballa més enllà del subjecte i de la societat, treballa en un «cos» nou: amb la població com a problema polític, com a problema de poder —i alhora científic com a problema biològic—, en el sentit que els fenòmens en els quals la biopolítica pretén intervenir no es consideren individualment, és a dir, aleatoris i imprevisibles. Són fenòmens presos col·lectivament que apareixen amb efectes econòmics i polítics i que presenten unes constants fàcils o, almenys,

8. LÓPEZ SÁNCHEZ, P. *Un verano con mil julios y otras estaciones. Barcelona: de la Reforma Interior a la Revolución de julio de 1909*. Madrid: Siglo XXI, 1993.

9. DAL LAGO, A. *Biopolítica e territorio. I rapporti di potere passano attraverso i corpo*. Milà: Mimesis, 1999.

possibles d'establir en una població determinada, considerada, al seu torn, dintre d'un cert límit de temps. Per a nosaltres, governar la població significa d'ara endavant, i principalment, —a més d'ocupar-se de qüestions referides a l'ordre biològic— exercitar, entre els entrecreuaments socials d'una població considerada, una forma de *vigilància contínua*, és a dir, un control atent cap als homes en les seves relacions amb els usos, els costums, les maneres de fer o pensar, en definitiva, el comportament quotidià de tots i cadascun. Per això quan es parla d'institució policíaca es fa referència al conjunt de pràctiques que engloben les reglamentacions econòmiques, el respecte a l'ordre públic, la presa de captaires, l'empresonament dels criminals i, també, el respecte a les regles d'higiene, la revitalització de les ciutats, la neteja dels carrers, etc. El somni de la institució policíaca és el de ser present en tots els llocs, imposant la vigilància als carrers de les grans ciutats, fent visibles tots els conflictes i així mateix assegurar l'ordre, la seguretat i la higiene de cadascú.

La proliferació de la literatura filantròpica distribuint preceptes, suggeriments, consells i moltes recomanacions, delata les conseqüències disciplinàries —no únicament es tracta de la promoció de la salut sinó també de l'ordre social per sobre de tot— d'una higiene moralitzadora que intenta establir un nou «règim de vida» ampliant les estructures del vell, tractant d'anar més enllà de les regles bàsiques de la supervivència i del caràcter preventiu de la medicina. Aquest règim es presenta com un dispositiu col·lectiu d'una població considerada en el seu conjunt, i és a partir del seu objectiu de regeneració de la salut de les classes considerades com a perilloses que implica, per part d'una estratègia politicomèdica, una sèrie d'intervencions autoritàries i unes mesures concretes de control.

Aquest dispositiu de regeneració social intervé principalment en el mitjà més dinàmicament perillós per a la població: l'espai urbà. És a dir, sobre les conseqüències d'uns fluxos urbans mal dominats i d'una misèria mal controlada; no tant en l'atzar de les infeccions com en la quadriculació insuficient de la ciutat i els seus cossos insubmisos a la salut. És el control de l'espai urbà el que d'ara endavant es transforma. En comptes de respondre a amenaces puntuals, es tracta de gestionar l'espai social de la ciutat de tal manera que no pugui segregar o nodrir el desordre. Es priva el carrer de la seva autonomia social, de la seva capacitat de resistència i invenció, fent-lo més clar, més sa, més rigorós en el que concerneix a la higiene. En termes de gestió, els metges higienistes participen considerablement en l'enquadrament general de les classes populars. La higiene social té en el paper que han tingut aquests metges el punt d'arrencada d'una estratègia que, en nom del que és sa i del que és net, controlarà l'espai de les classes populars. Segons Artières i Da Silva, els metges també han tingut el seu marge d'especialització sobre l'espai.¹⁰

10. Quatre han estat les alertes fonamentals que històricament els metges han plantejat sobre l'espai: a) els emplaçaments (el clima de la regió, la naturalesa del sòl, la humitat, l'aridesa: l'estudi de les seves combinacions i determinants a escala local i les variacions estacionals que afa-

Així mateix, el discurs higienista parteix d'una activitat autònoma enfront de la medicina de l'època diferenciant-se en el nivell d'intervenció: per a l'higienisme, no és l'etiologia de les possibles patologies sinó la seva freqüència i la seva difusió diferencial el que li interessa, és a dir, que el seu objecte principal d'intervenció és el conjunt de característiques del cos social com són, les ciutats, l'habitatge, els pobres, la infància, etc. I encara més. L'higienisme intervé allí on la medicina, en un primer moment, no pot fer-ho. Entre el medi i els cossos l'higienisme intenta relacionar l'actitud de l'individu enfront de la malaltia, la salut i l'habitabilitat. Tracta de fer emergir la conducta depravada de l'individu a partir d'una relació de causa—efecte —per exemple, que la insalubritat de molts immobles és la causant de certes malalties. És l'instrument per fer coincidir les freqüències patològiques i les classes populars a través d'una mediació moral. Els hàbits populars de la higiene tenen en aquest entrecruament el seu origen, el moment en què l'individu contreu els seus deures morals i cívics amb relació a si mateix, a la seva família i a la societat en el seu conjunt. La salut adquireix d'aquesta manera, a més d'una dimensió pública, una dimensió política al voltant d'aquesta atenció dirigida per part del poder a les formes de vida de les classes populars i a la necessitat de reformar-les. Amb això volem dir que el domini polític i mèdic de les poblacions no solament concerneix prescripcions referents a la malaltia sinó també a les formes generals de l'existència i el comportament social (alimentació i beguda, sexualitat, vestimenta, habitabilitat).

I en aquesta interpenetració en l'àmbit de la salut entre allò purament mèdic (concernent a la malaltia) i allò polític (les qüestions lligades directament al poder sobre els individus) trobem la figura eminent, sobretot a partir de la primeria del segle xx, del metge higienista, més que no pas la del metge terapeuta, en la tècnica de «corregir» el cos social per mantenir-lo en una estat de salut permanent tant física com moral. La medicina d'higiene no té únicament com a objecte d'estudi o diagnòstic la malaltia sinó que està íntimament relacionada amb l'organització social. Artières i Da Silva ens diuen que encara hi ha una última conseqüència de la politització de la higiene: la conversió de l'individu com a objecte d'experiència, com a «factor natural» d'estudi per a una acció sanitària en el col·lectiu poblacional.

Les ambicions de l'higienisme obren per a la medicina, al caient del segle XIX, una era florecent d'inspeccions, enquestes i estadístiques, amb la finalitat de corregir, de fixar, de comptabilitzar la misèria i els seus efectes. Són els primers elements, segons constaten les investigacions d'Alain Corbin sobre aquest tema,¹¹ d'una política d'higiene pública, d'una gestió higiènica de la població que haurà de ser sanejada, «protegida» dels estralls de la infecció i,

voreixen en un moment determinat tal tipus de malaltia); b) les coexistències (l'existència dels individus entre ells: densitats i proximitats); c) les residències (hàbitat i urbanisme); i d) els desplaçaments (migració dels homes, propagació de les malalties).

11 «Le grand peur de la syphilis». A: BARDET, J. P. i altres (ed.) *Peurs et terreurs face a la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis, XIX et XX siècles*. París: Fayard, 1988, pp. 328-348.

en particular, del contagi, quedant enquadrada sota una sèrie de prescripcions i proscripcions concernents a les formes d'existència en general. Sobre la base d'una població indigent, bulliciosa i salvatge, de vida immunda, i com a principal vector de propagació de gèrmens i miasmes, s'estableix un cinturó sanitari on llençar les xarxes del poder higiènic. A partir d'una atenció positiva i normativa del bon funcionament físic i moral dels cossos dels individus, es tractarà de medicalitzar tot el cos social. La necessitat peremptòria de la profilaxi social de l'higienisme reformador és la de «desinfectar» la pobresa però no únicament a través de la consecució d'una salut vigorosa sinó també per mitjà de l'adopció per part dels subjectes pobres d'un comportament moral apte per al treball amb la interiorització de les normes que sotmeten els individus a les representacions i els comportaments dominants de la moral burgesa: higiene, sobrietat, sedentarisme, ordre, familiarisme, estalvi...¹² La «revolució» que pretén la burgesia en els usos i costums de les classes populars apunta cap a una dissolució de la identitat de grup, tractant de desposseir simbòlicament les classes populars d'allò que culturalment les distingeix de les altres classes socials, imposant-los sorneguerament la nova moral de la dignitat respectuosa amb l'ordre social.

L'abordatge filantropicomoral de la misèria que s'inicia, principalment, a la fi del segle XVIII i al començament del XIX per a obtenir uns comportaments concertats dintre d'aquest ordre social, s'inscriu estatutàriament en representacions alienes a l'àmbit científic, com són els valors socials de les classes dominants i les idees politico-morals de l'època: l'ordre i la disciplina, i la immutabilitat dels llaços familiars, el paradigma del treball capitalista com a font de tota moralització, el respecte a les jerarquies o l'acceptació de les posicions assignades en el sistema social. Segons Robert Castel, és l'adhesió a aquest sistema de creences socials més que la fidelitat a unes doctes teories, d'altra banda encara insegures de si mateixes i de vegades contradictòries, el que dona compte del «consens» atorgat, en el segle XIX, al tractament moral.¹³ Referent a això, el cas de la psiquiatria és exemplar. A diferència del que ocorre avui dia, en aquesta època els psiquiatres no es consideren tant com a terapeutes, sinó com a funcionaris de la higiene pública, encarregats de controlar tot el que sigui desordre i perill per a la societat. És amb l'entrada de la psiquiatria en el dispositiu medicolegal que es fa reconèixer com a part fonamental de la higiene pública. Perquè la psiquiatria no podia única-

-
12. La «revolució» que pretén la burgesia en els usos i costums de les classes populars apunta cap a una dissolució de la identitat de grup, tractant de desposseir simbòlicament les classes populars d'allò que culturalment les distingeix de les altres classes socials, imposant-los sorneguerament la nova moral de la dignitat respectuosa amb l'ordre social. Cf. COTTEREAU, A. "L'apparition de l'urbanisme comme action collective: l'agglomération parisienne au début du siècle", *Sociologie du travail*, n°4, 1969, pp. 342-365 i COTTEREAU, i A. LADRIÈRE, P. (éds.). *Pouvoir et légitimité: figures de l'espace public*. Paris: Ed. de l'EHESS, 1992.
13. «El tratamiento moral. Terapéutica mental y control social en el siglo XIX». A: DDAA. *Psiquiatria, Antipsiquiatria y orden manicomial*. Barral Editores: Barcelona, 1975, pp. 87 i seg. En la mateixa línia metodològica cal veure el llibre d'ÁLVAREZ URÍA, F. *Miserables y locos. Medicina mental y Orden social en la España del siglo XIX*. Barcelona: Tusquets, 1983 pp. 244-308.

ment fundar-se sobre les malalties mentals que va pretendre absorbir (bògeria, deliri, alienació, etc.). Era necessari que el psiquiatra tingués un perill per combatre, com són les epidèmies o la falta d'higiene. En aquest sentit, Foucault parla de «poder psiquiàtric» fent remissió a la reconeguda experiència que posseeix el psiquiatre com a observador d'anomalies gairebé imperceptibles per a altres experts —que poden provocar grans desastres per a l'ordre social burgès— i que a la fi fonamenta el seu dret a la intervenció.¹⁴

L'univers discursiu de la burgesia sobre la higiene social a la ciutat —alhora autoritari i no menys camuflat—, i que en el fons li serveix per a un principi general en les seves estratègies, ofereix uns models materials de moralització popular que li pertanyen, les *institucions de normalització*; és a dir, els llocs o els espais on, en termes de poder, les «conductes» i els «comportaments» que es resisteixen a l'ordre social són forçats o apresos. El primer pas del poder per obrir un marc en el qual inserir les conductes de resistència a l'ordre social és la imposició a aquestes conductes d'un estatut diferent i, alhora, complementari de l'estatut contractual que regeix per a l'altra ciutadania: un estatut medicolegal. Una vegada escindits en la societat capitalista els comportaments entre els possibles i els impossibles, es distingeixen en l'època cinc grups d'individus que plantegen aquest tipus de problemes en el comportament: el criminal, el nen, el captaire, el proletari i el boig. Les institucions de normalització seran la cruïlla temporal de camins en la qual convergeixen, a un mateix temps, bojos, criminals, nens i tot un seguit d'insubmisos divergents però caracteritzats per una «anormalitat» comuna. Això ens condueix a preguntar-nos sobre els poders disciplinaris, i la seva inscripció en l'espai social, el principi de conjunt que expliqui la tecnologia de poder pròpia per resoldre els problemes de vigilància i control que es plantegen en el segle XIX.

Michel Foucault descobreix una transformació important ocorreguda durant el segle XVIII en els mètodes de vigilància de la pràctica mèdica. En la seva obra *La naissance de la clinique* (1963), el filòsof francès analitza com la mirada mèdica s'institucionalitza i les noves formes hospitalàries són alhora l'efecte i el suport d'un nou tipus de vigilància. Examinant els diferents projectes arquitecturals observa que la problemàtica sobre la visibilitat completa dels cossos, dels individus, de les coses, sota una mirada centralitzada, és una de les constants principals en aquests projectes i que totes aquestes qüestions desemboquen en la voluntat d'obrir i dividir l'espai, d'assegurar una vigilància global i individualitzant alhora que s'aïlla els individus que estan sota aquesta vigilància.¹⁵ Posteriorment, en el seu llibre *Surveiller et punir* (1975) s'adona que tots els grans projectes de reforma de les presons durant el segle XIX reprenen el mateix tema, però aquesta vegada sota el signe de les idees de

14. La noció de perillositat social a la qual al·ludíem anteriorment és introduïda per la psiquiatria en aquest moment històric per mantenir l'ordre, en el sentit que es tanca el perillós més que no pas el malalt i s'arriba a codificar com a delicte el fet de ser percebut com a subjecte de risc social.

15. Cf. JONES, C.; PORTER, R. *Reassessing Foucault. Power, Medicine and the Body*. Londres: Routledge, 1998².

Jeremy Bentham. *El Panòptic* de Bentham (1787) és la figura arquitectònica que en termes de tecnologia de poder resol els problemes de vigilància de les poblacions.¹⁶ Els seus principis són els següents: a la perifèria del conjunt arquitectònic, una construcció en forma d'anell; al centre, una torre amb àmplies finestres que s'obren a la cara interior de l'anell. La construcció perifèrica està dividida en cel·les, cadascuna de les quals travessa tota l'amplària de la construcció. Aquesta té dues finestres, una que dona a l'exterior i l'altra a l'interior, el que permet que la llum travessi la cel·la. N'hi ha prou de situar un vigilant a la torre central, diu Foucault, i tancar en cada cel·la un boig, un malalt, un condemnat, un obrer o un escolar. Per l'efecte de contrallum es poden observar des de la torre els moviments dels subjectes perfectament individualitzats i permanentment visibles. Bentham dona una solució important al problema de la visibilitat entenent-la com una visibilitat organitzada per complet al voltant d'una mirada dominadora i vigilant.¹⁷

La visibilitat panòptica permet evitar els fenòmens de resistència i desobediència que trobem en els llocs de tancament passiu de l'època moderna, ja que l'efecte més gran del panòptic és induir els subjectes a un estat conscient i permanent de visibilitat que garanteixi el funcionament automàtic del poder. L'aparell arquitectònic materialitza una vigilància constant en els seus efectes de subjecció encara que aquesta vigilància sigui discontinua en la seva acció. El panòptic *trasllada* al subjecte la situació de poder i és aquest el que crea la relació de poder, i se'n fa portador, independentment d'aquell que ho exerceixi. El poder es torna visible però inverificable: el detingut observa la torre central des d'on és espiat; el detingut no sap mai si en aquest moment és vigilat encara que està segur que sempre pot ser-ho. La dissociació del binomi «veure/ser vist» es fa efectiva en el moment que els presos són incapaços de comprovar si el vigilant hi és present o absent, és a dir, si l'acció de vigilància és efectivament real o no. Això comporta, segons Foucault, no solament l'automatització del poder —l'exercici efectiu i continuat de la relació de poder, encara que en aquest exercici hi sigui absent una de les parts que en són constitutives— sinó també la desindividualització del poder. El poder té el seu principi sobretot en la distribució concertada dels cossos, dels espais, de les mirades, de la visibilitat, no tant en una persona. És la maquinària (els mecanismes interns de la qual produeixen la relació de poder en la qual s'insereixen els individus) el que importa. I la seva eficàcia, al cap i a la fi, queda demostrada quan el poder es traspasa a l'altre costat de la superfície d'aplicació, el subjecte, el qual està sotmès a un camp de visibilitat i sent conscient d'això reproduïx la coacció del poder i la fa jugar sobre ell, inscrivint-se en si

16. Hi ha traducció al català d'Eduard Mira editada per Edicions 62 (Barcelona) el 1985.

17. Les obres més apreciables que parlen d'aquest tema són, principalment: IGNATIEFF, M. *A Just Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850*. Nova York: Harmondsworth, 1978; EVANS, R. *The Fabrication of Virtue. English Prison Architecture, 1750-1840*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982; SEMPLE, J. *Bentham's Prison. A Study of Panopticon Penitentiary*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

mateix la relació de poder i fent-la efectiva. Llavors el sotmès es converteix en el principi de la seva mateixa submissió.

En el programa de Bentham es troba la preocupació sobre l'observació individualitzadora, de la caracterització i de l'individualització de les poblacions i de la seva disposició analítica en l'espai. Hi ha un aspecte de *laboratori social* en el panòptic que pot utilitzar-se com a dispositiu de fer experiències, de modificar el comportament, de canalitzar la conducta de les persones. El sistema panòptic és un lloc privilegiat que fa possible l'experimentació sobre els homes analitzant amb tota seguretat les transformacions que s'hi poden obtenir. Gràcies als seus mecanismes d'observació posseeix una gran eficàcia de penetració en el comportament de la població, augmentant-ne el coneixement, descobrint objectes sobre la superfície en què s'exerceix el poder. El panòptic, llavors, no ha de ser comprès com una utopia somiada a contrapèl de la realitat, sinó com el diagrama d'un mecanisme de poder referit a una forma ideal però convertible en model generalitzable de funcionament, és a dir, una manera de definir les relacions de poder en la vida quotidiana dels homes.¹⁸ És una figura de tecnologia política polivalent que no es concentra en un sol ús específic. Quan es tracti d'una multiplicitat d'individus, presos, obrers, malalts, escolars, i fins i tot els individus d'una ciutat, als quals calgui imposar una tasca o una conducta, es podrà utilitzar l'esquema panòptic. Aquest mostra no solament la capacitat de projectar una institució disciplinària perfecta sinó que a més a més mostra que es pot exterioritzar la disciplina i fer-la funcionar de manera difusa, múltiple i polivalent en el cos social. Es parla, doncs, de la possibilitat de formar una societat disciplinària, en aquest moviment de propagació de les disciplines de les institucions tancades, presons, escoles, hospitals, etc., cap a la societat, a partir del mecanisme indefinidament generalitzable del panòptic. Per exemple, en el camp normatiu de l'educació urbana aquesta tecnologia de poder troba un àmbit d'actuació fonamental que s'estén a tota la societat i la confirma. Els projectes educatius de reforma social es dirigeixen cap a una transformació de les pràctiques individuals i col·lectives no tant des d'una acció parcialitzada sinó d'una *pedagogia concreta* de les noves condicions de vida amb l'objectiu d'impregnar tot el cos social d'un canvi moral en els usos socials de la ciutat.¹⁹

Amb el programa del panòptic d'una arquitectura específica de la institució tancada pren forma la idea rousseauiana d'una societat transparent, alhora visible i llegible en cadascuna de les seves parts, en la qual no hi ha ni hi ha d'haver zones fosques, zones impregnades pel privilegi de tal o com a estament social, i, encara menys, pel desordre. Que des de qualsevol punt que ocupi el poder es pugui veure el conjunt de la societat. El sistema proposat per

18. ZANUSO, F. *Utopia e utilità. Saggio sul pensiero filosofico-giuridico di Jeremy Bentham*. Padova: Cedam, 1989.

19. En aquest sentit cal veure el nostre treball «La territorialització de los riesgos sociales. El aprendizaje de la higiene en la ciudad a principios del siglo XX» a *Revista de Educación*, 329, 2002, p. 273-290.

Bentham complementa aquesta idea burgesa de transparència introduint el concepte de visibilitat, tractant-se com es tracta d'una visibilitat organitzada al voltant d'una mirada dominadora i vigilant que juga en profit d'un poder rigorós i meticulós. Perquè la burgesia comprèn que una nova legislació que suplanti la de l'antic règim no és garantia suficient d'hegemonia; comprèn també que ha d'inventar una nova tecnologia de poder que asseguri la irrigació en tota la societat. El desbloqueig tecnològic de la productivitat del poder —la consecució d'un exercici del poder més eficient— fa imprescindible el recanvi d'unes tècniques de poder utilitzades fins llavors i basades en una barreja de tolerància i laxitud per unes altres molt més eficaces i menys susceptibles d'escapatòria o resistència que comportarien la instauració, diguem més aviat l'apuntalament, d'una nova «economia» del poder centrada en uns procediments que permetin fer circular el poder de manera contínua, ininterrompudament i adaptat, individualitzat, en tot el cos social; un poder que quedi així definit com una xarxa productiva que té com a funció la disciplina social; és a dir, a partir d'una nova tecnologia de poder s'intenta dibuixar tot un nou tipus de societat.

En el seu moment, Bentham subministra una fórmula més completa i acabada d'edificació institucional —una racionalitat interna que augmenta la tècnica d'una vigilància general i invisible com a mecanisme per assegurar un control estricte de les activitats i de l'ocupació del temps, que al seu torn ha de permetre una disciplina col·lectiva d'individus útils— d'ús múltiple i que globalment garanteixi l'ordenació de les multiplicitats humanes en el teixit de les quals la disciplina fa jugar les relacions de poder.